

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Урсу Н.О.
«___» _____ 2017 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА БАКАЛАВРА

УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРДНИЙ ЖИВОПИС ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Виконала: студентка 4 курсу 41-О*
групи
спеціальності 6.020205 Образотворче
мистецтво*

Гутовська Вікторія Анатоліївна

Керівник:

Демчик К.І., кандидат педагогічних
наук, старший викладач

Рецензент:

Віштакенко В. А., кандидат
мистецтвознавства, старший викладач

Кам'янець-Подільський
2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І	
ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ НОВИХ МИСТЕЦЬКИХ ТЕЧІЙ В УКРАЇНІ В 1908-1914 РОКАХ	
1.1. Критичний аналіз літературних джерел.....	8
1.2. Авангардизм як термінологічне поняття	13
РОЗДІЛ ІІ	
ГЕНЕЗА Й РОЗВИТОК АВАНГАРДНОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ	
2.1. Художня акція «Ланка».....	23
2.2. Салони В. Іздебського	31
2.3. «Кільце». Група і виставка.....	42
РОЗДІЛ ІІІ	
ВИДАТНІ ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНСЬКОГО АВАНГАРДИЗМУ	
3.1. Основні етапи формування творчості О. Богомазова	53
3.2. Аналіз художніх творів О. Богомазова у контексті його теоретичних положень	60
3.3. Творчість Олександра Грена – подільського художника авангардиста.....	76
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	87
ДОДАТКИ	99

ВСТУП

Актуальність дослідження. Український авангард – цікаве та самобутнє явище національної культури, що отримало свою яскраву сторінку у «великій книзі» світового мистецтва. За останні роки вивчення авангардно мистецької культури України початку ХХ ст. отримало нові імпульси. До наукового обігу вводяться імена багатьох українських художників-авангардистів, творчість яких вивчають українські та зарубіжні дослідники. Авангардне мистецтво України цього періоду почало нарешті сприйматися як самостійна культурна спадщина, і перед науковцями постало завдання відтворити повну картину авангардного руху в Україні. Проблеми формування та розвитку такого мистецького напрямку, як авангардизм, на сьогодні розроблені ще недостатньо. Аналіз теоретичних пошуків українських, російських та європейських майстрів, висвітлення історичних передумов, що спричинили виникнення і розвиток авангардного менталітету у вітчизняному образотворчому мистецтві відкривають можливості для подальшого вивчення авангардної мистецької культури, поглибленого осмислення внутрішніх закономірностей його функціонування й перспектив розвитку. Дослідження даної теми може допомогти розкрити багатогранну взаємодію українського авангарду з художньою культурою Європи та Росії, що на той час була однією з найвідкритіших систем для художніх контактів різних мистецьких шкіл. Відбувалися постійні обміни новими мистецькими ідеями, водночас, формувалася українська лінія авангардного руху, що мала певні особливості. Порівняльно-історичне вивчення цих процесів не лише розкриває загальні закономірності розвитку авангардного мистецтва, а й допомагає визначити їхню національну специфіку.

Важливим завданням українського мистецтвознавства у розробці комплексу проблем модерністських течій в живописному мистецтві України є вивчення процесу створення нових стильових форм в контексті загальноєвропейських образотворчих новацій. Вирішення цих завдань сприятиме глибшому опрацюванню науково-теоретичних питань українського мистецтва ХХ – початку ХХІ ст. та розширити горизонти нашого міжнародного контексту.

У праці розглянуто чинники, що обумовили своєрідність українського авангардизму, порушено проблеми взємовідносин – мистецька теорія та практика, на прикладі творчості одного з найяскравіших художників українського авангарду – О. Богомазова. Дослідження загального внеску О. Богомазова у авангардистичну течію, якщо воно претендує на ґрунтовність та об'єктивно-критичний аналіз, з переосмисленням ідеологічних та естетичних штампів, потребує розробки нової сучасної системи критеріїв для оцінки й атрибуції творів авангардного напрямку та введення її в науковий обіг. Тому, потреба у детальному та комплексному аналізі творчого доробку О. Богомазова, з метою визначення його ролі та місця в сучасному українському мистецтві, є нагальною для мистецтвознавчої науки.

Актуальність поставленого завдання підтверджується історіографічним нарисом де розглянуто стан вивчення досліджуваної проблеми у вітчизняному та зарубіжному мистецтвознавстві та історію виникнення терміну «авангардизм» й окреслено його стилістичні межі.

Об'єктом дослідження є процес художньо-стильових перетворень; характерні особливості живописних полотен митців авангардизму, його символічне та художньо-композиційне втілення; синтез візуальних мистецтв та його роль в реалізації образу, а **предметом** – малярські і графічні твори художників українського авангардизму. Також для порівнянь і співставлень були залучені твори іноземних малярів початку ХХ століття.

Метою дослідження є виявлення особливостей розвитку такого явища, як авангардизм в Україні, аналіз найсуттєвіших її аспектів, а також визначення шляхів подальшого вивчення даної проблематики, що поставило перед автором дипломної роботи потребу у висвітленні:

- історичного аспекту виникнення та формування авангардизму в Україні. Робота етапних виставок модерністського мистецтва України, Західної Європи та Росії, що відбувалися у Києві й Одесі. Висвітлення перших авангардних ідей в українській художній свідомості;

- монографічного аспекту у дослідженні творчості О. Богомазова. Визначити розвиток основних мистецьких тенденцій у хронологічному ракурсі, що

вплинули на формування творчої особистості художника, та встановити характер впливу естетичних концепцій у мистецтві кінця 1900-х- початку 1910-х рр.;

- художньо-стилістичного аспекту творчості О. Богомазова. Розглянути теоретичний доробок О. Богомазова на прикладі рукопису «Живопис та елементи», та визначити його авангардистські складові. Проаналізувати співвідношення теоретичних та практичних пошуків у живописі О. Богомазова. Висвітлити своєрідність творчого стилю О. Богомазова.

Хронологічні та територіальні межі дослідження охоплюють ХХ – початок ХХІ ст. століття в Україні і зумовлені хронологією мистецького життя, пануючого стильового напрямку, творчого доробку конкретних митців.

Методологічними засадами дослідження стали: уявлення про художнє сприйняття та художню творчість, діалектичні положення про необхідність вивчення зв'язку всіх сторін кожного явища, про взаємодію та єдність духовного й матеріального, реального й ідеального, об'єктивного і суб'єктивного. Методика дослідження спирається на системно-комплексний аналіз творів мистецтва. У роботі застосовані наступні принципи:

- літературно-аналітичний,
- предметно-аналітичний,
- художнього та мистецтвознавчого аналізу,
- системно-аналітичний
- емпіричний.

Дослідження проводилося наступними етапами:

I – вивчення та аналіз літератури з проблеми дослідження;

II – розробка методичної системи аналізу творів мистецтва та її перевірка в практичній діяльності;

III – обробка отриманих результатів, оформлення дипломної роботи.

На прикладі художньої та теоретично-мистецької творчості О. Богомазова в дипломній роботі робиться спроба дослідити роль та значення авангардизму в

загальному авангардному процесі України. Крізь призму окремих культурно-мистецьких виявів у культурному середовищі українських міст того часу (художні виставки, журнально-газетна критика тощо) автор намагається дослідити найважливіші тенденції розвитку українського авангардного мистецтва.

На основі загальнонаукових (історичного, логічного, класифікаційного) та спеціальних (логіко-функціонального) методів, ми визначаємо шляхи формування в Україні авангардних живописних систем. Застосування комплексної методики допомагає проаналізувати художнє явище (авангардизм) у загальному мистецько-історичному контексті.

У дипломній роботі використано значну кількість нових історичних матеріалів, зокрема, свідчень сучасників: як прихильників так й противників авангардного руху ХХ – початку ХХІ ст. Це дає можливість по-новому відтворити суперечливу атмосферу мистецького життя у Києві та Одесі в період розквіту авангардного руху.

Практичне значення дипломного дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані при розв'язанні ряду малодосліджених проблем сучасного мистецтвознавства. Дослідження певною мірою сприятиме подальшому поглибленню наших уявлень про творчість і мистецькі засади О. Богомазова і, водночас, авангардистичного мистецького напрямку, як складової частини авангарду України ХХ ст. Результати роботи дозволяють запровадити до наукового обігу значну кількість нових історичних документів і можуть бути використані фахівцями з історії мистецтва, історії культури, а також при розробці курсу лекцій з історії українського мистецтва ХХ ст.

Робота над дипломною велася як безпосереднє вивчення тогочасних періодичних видань, архівних матеріалів, збережених творів художників, що сьогодні знаходяться у музейних та приватних збірках.

Основним принципом у дослідженні теми стало збирання всього того, що збереглося й висвітлювало стан художньої ситуації в Україні, зокрема виставки, й виділення із загальновідомого того, що стосується авангардистичної лінії у творчості українських художників.

Джерельну базу дипломної склали матеріали київських, одеських, харківських періодичних видань 1908-1920 рр., що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), та бібліотек Одеси і Харкова. Нами опрацьовані архівні матеріали, що висвітлюють авангардні процеси в Україні, з фондів Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, відділу рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, архіву Національного художнього музею (Київ), Державного архіву Одеської області, відділу рукописів Державного Російського музею (Санкт-Петербург) і архіву Державної Третьяковської галереї (Москва), Російського державного архіву літератури та мистецтва (Москва), Санкт-Петербурзького архіву кінофотофонодокументів.

Структура роботи складається з зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, який охоплює 178 літературних, історичних та архівних джерел на 12 сторінках. Основний зміст тексту викладається на 86 сторінках, додатки – на 16 сторінках.

високої й витонченої культури, не естет, відірваний від землі, а той, хто боляче сприймав долю всього народного й самого народу. Олександр Грен любив Кам'янець, стрімчасті береги, хатки біля них, старовину, що вціліла; знав, що де стояло до війни, й дуже страждав, що все змінюється не на краще. «Мене завжди ці місця надихають щось зробити», – так він задумувався під час прогулянок. Його особистість була багатого й цікавою. Він ішов власною мистецькою стежкою. Мав за основу землю, килим, тип подолянки. Всі ці компоненти до купи міг скласти великий майстер-професіонал, який з повагою до людської праці (жіночої – за вишивання) з любов'ю до цього краю «втручався у святе». О.Грен мав особливий талант розпізнавати красу Поділля углиб, до прикоріння, до джерел [29, с. 13].

Отже, мистецтвознавчий аналіз творчості Олександра Грена дозволяє зазначити, що мистецька спадщина художника до недавнього часу залишалася поза увагою науковців. Творчий доробок митця заслуговує на пильний розгляд, оскільки йому притаманна емоційно-чуттєва активність, він розширює уявлення митців про виражальні засоби народного мистецтва та їх можливості щодо збагачення власного творчого досвіду. Незвичайною рисою таланту художника є інтеграція футуристичних ремінісценцій з народним мистецтвом подільського краю, професійне використання стилізованих народних мотивів, інспірованих традиційною декоративно-ужитковою творчістю. Мистецтво Олександра Грена – сплав народного й професійного, традиційного і авангардного, реалістичного і стилізованого, доступного і глибинного.

ВИСНОВКИ

На підставі історично – фактологічного та порівняльного методів дослідження було проведено ретельне вивчення авангардизму на прикладі творчості О. Богомазова та О. Грена, як мистецького явища в українському авангардному мистецтві 1908-1916 рр.

Робота над цією темою показала, що існують декілька напрямків, які є невід’ємними від головної теми дослідження. По перше – історіографічний. Факти художнього життя Києва та Одеси, міст, де проходили перші в Україні виставки модерністського мистецтва, з кінця 1900-х р. до середини 1910-х р. й які були опубліковані у попередніх наукових роботах надзвичайно скупі, у деяких випадках недоказові, що свідчить про відсутність уваги дослідників до цього періоду. В процесі вивчення та фактологічного аналізу тогочасних періодичних видань, співставлення каталогів виставок, які проводилися авангардистами у різних містах України та Росії, було виявлено час, місто проведення виставок, де експонувалися твори «нового мистецтва». При більш ретельному знайомстві з архівними матеріалами, а також літературними джерелами, було зроблено уточнення складу учасників, визначено роль організаторів цих виставок. Разом з тим, аналіз знайдених історіографічних компонентів дозволив у певному обсязі реконструювати авангардний вектор, який існував паралельно з іншими й був невід’ємною часткою загального розвитку мистецького життя України.

Другий напрямок, який виник у ході дослідження дипломної теми – біографічний. Розкриття дипломної теми показало, що неможливо не звернутися до тих сторінок біографії О. Богомазова, які свідчать про певні етапи мистецького шляху, що привів його до авангардистичної формули творчості у 1914-1916 рр. Аналіз та акцентування окремих епізодів розкрили складові мистецької мови художника. Знайомство з художніми творами 1907-1910-х рр., які зберігаються у ЦДАМЛМ України дозволило простежити витоки авангардизму О. Богомазова. Слід відзначити, що символістська константа, яка була притаманна раннім творам й у подальшому продовжувала визначати творчість художника. Вивчення цього етапу творчості О.Богомазова дозволила зробити висновок про впливи мистецьких здобутків М. Врубеля, зокрема виявлення конструкційної форми предмета та новації у галузі кольору, де головну роль відіграє колір. Іншим аспектом, який розглядався у дипломі – творчі контакти О. Богомазова з представниками

авангарду: О. Екстер, Д. Бурлюком, А. Лентуловим, О. Архипенком, О. Грищенком, які невдовзі стали лідерами вітчизняного, російського та європейського авангарду. Дослідження цих контактів показало важливість творчого впливу О. Екстер на розвиток мистецької особистості О. Богомазова. Діяльність О. Екстер базувалася на багаторівневих контактах з європейськими та російськими майстрами, інтегрованості у європейське мистецтво. Аналізуючи мистецьку біографію О. Богомазова, ми знаходимо паралелі з творчістю О. Екстер, що виявляються у відсутності «примітивістського» періоду та наявності у його малярському доробку творів у суто футуристичній манері.

Таким чином, аналіз різних аспектів творчої біографії дозволяє спростувати поширену думку, що творчість О. Богомазова розвивалася ізольовано від загальних тенденцій європейського модерністського мистецтва. В художній історії українського мистецтва творчість О. Богомазова мала логічну лінію розвитку, що відбувався за тими самими законами, що й у російських авангардистів, а також європейських кубістів та футуристів. Але кожному самобутньому художнику властивий свій шлях. У творчості О. Богомазова знайшли відображення ідеї кубізму та футуризму. Кубізм дав змогу художнику визначити у творчості первинну сутність таких категорій живопису, як форма, колір, маса, щільність, лінія площина й об'єм. Футуристична концепція, яка вирішувала одне з основних питань – передавання відчуття руху, також знайшла своє місце у творах О. Богомазова.

У ході дипломної роботи виникла потреба окремого аналізу теоретичної праці О. Богомазова «Живопис та елементи». Незважаючи на те, що сьогодні ця теоретична праця вже достатньо поширена серед науковців (на протязі 1990 – 1997 рр. публікувалися окремі розділи, а 1997 року вийшло окреме видання О. Богомазова «Живопис та елементи»), вони не використовують при аналізі творів О. Богомазова його теоретичного доробку. Однією з причин цього є досить велика насиченість поняттями, які запроваджує сам художник, але не розкриває їх смислового навантаження. У своєму дослідженні

О. Богомазов робить спробу осмислити весь шлях проходження образних відчуттів від зображуваного об'єкта до глядача через художника, який виступає як адекватно реагуюча передаюча ланка. Під цим кутом зору праця О. Богомазова може розглядатися як наукове дослідження в галузі психології сприйняття картин. Під час вивчення теоретичної праці О. Богомазова зроблено висновок, що, використовуючи метод функціонального аналізу живописного твору, художник прийняв у якості об'єкта дослідження саме кубістичну систему побудови зображення. Однак, зважаючи на те, що за складом характеру для художника були властиві живописні твори, які несли емоційний потенціал, він звернув увагу на той факт, що будь – який об'єкт, незважаючи на свою статику, має внутрішній потяг до руху. Дослідження цього факту стало поштовхом до осмислення феномену руху статичних об'єктів та утворюючих їх первинних елементів. Таким чином, О. Богомазов першим серед художників сформулював поняття «напруженість форми» та об'єднав у єдине ціле форму і рух, створив новий вид об'єкта – динамічну форму. Саме цей тип формоутворення став надалі основним формуючим елементом в його творчості та в тому художньому напрямі авангардного мистецтва, котре отримало у мистецтвознавстві термін – «авангардизм».

Теоретична праця «Живопис та елементи» дає можливість побачити художника не тільки з вже вивчених сторін, але й призначити його серйозним теоретиком мистецтва.

Найбільш цікавим з дослідницької точки зору став стилістичний аналіз художніх творів О. Богомазова, який робився у постійному співставленні з його теоретичними позиціями. Такий підхід до комплексного вивчення творчого доробку художника дав змогу визначити основні складові, які формували авангардистичний лексикон О. Богомазова.

На основі вивчення архівних, періодичних джерел та теоретичної праці і мистецьких творів О. Богомазова зроблено такі висновки:

- виникнення та формування авангардизму в Україні проходило наприкінці 1900 – х початку 1910 – х рр.. й було підготовлено загальним

розвитком українського образотворчого мистецтва першого десятиріччя 20 ст., яке мало щільні контакти з європейським та російським авангардним рухом. Виникнення перших авангардних ідей в українському мистецтві було тісно пов'язано з показом етапних виставок модерністського мистецтва України, Західної Європи та Росії, що відбувалися у Києві й Одесі – «Ланка» (1908), «Салони Іздебського» (1910 – 1911), «Кільце» (1914);

- формування творчої особистості О. Богомазова проходило під впливом естетичних концепцій у мистецтві кінця 1900 – х початку 1910 – х рр. – символізму, постімпресіонізму, кубізму та футуризму;

- вивчення теоретичної праці О. Богомазова «Живопис та елементи», показало, що основні мистецькі категорії – внутрішній рух об'єктів та співвідношення форм, стають у живописній практиці художника авангардистичними складовими;

- аналіз співвідношень теоретичних та практичних пошуків у О. Богомазова доводить, що твори 1914 – 1916 рр. відносяться до авангардистичного напрямку. Показано, що своєрідність творчого стилю О. Богомазова полягає у не типовості попередніх етапів розвитку, характерних до російських авангардистів. Основною відзнакою художника стає орієнтація на емоційні аспекти відображення мистецьких об'єктів – «вчувствование», що позначилося у творах О. Богомазова більшою направленістю у бік футуризму.

На прикладі художньої та теоретико-мистецької творчості О. Богомазова в дипломній роботі було досліджено роль та значення авангардизму в загально авангардному мистецтві України. Крізь призму окремих культурно – мистецьких виявів у культурному середовищі українських міст того часу (художні виставки, журнально – газетна критика тощо), автор досліджує найважливіші тенденції розвитку українського авангардного мистецтва.

У дипломній роботі шляхом порівняльного аналізу у контексті концепцій кубізму та футуризму, притаманних європейському і російському авангарду, розглянуто оригінальні, самобутні погляди на ідеологію та технологію образотворчого мистецтва, що були сформульовані і висловлені

О. Богомазовим – теоретиком і митцем. Досліджено основні риси богомазівської моделі авангардизму в загальному контексті цього мистецького явища.

Наукова новизна дипломної роботи забезпечується висвітленням місця авангардистичної течії українського мистецтва в загальноєвропейській авангардній культурі та визначенням самобутнього шляху розвитку цього художнього явища, виявленням стилєвих ознак, притаманних національній мистецькій школі України.

Результати роботи можуть бути використані при розв'язанні ряду малодосліджених проблем сучасного мистецтвознавства. Дослідження певною мірою сприятиме подальшому поглибленню наших уявлень про творчість і мистецькі засади О. Богомазова і, водночас, авангардистичного мистецького напрямку як складової частини авангарду України ХХ ст. Результати роботи дозволяють запровадити до наукового обігу значну кількість нових історичних документів і можуть бути використані фахівцями з історії мистецтва, історії культури, а також при розробці курсу лекцій з історії українського мистецтва ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авангард и его русские источники. Каталог выставки – Баден-Баден: Гердт Хатге, 1993. – 157 с.
2. Авангард 1910-х – 1920-х годов. Взаимодействие искусств. – М.: 1998. – 338 с.
3. Автономова Н. Кандинский / Н. Автономова. – М.: Изобразительное искусство, 1993. – 31 с.
4. Азизян И. Итальянский футуризм и русский авангард / И. Азизян // Искусствознание, 1999. – № 1. – С. 300-330.
5. Асеев Н. Художник В. Пальмов / Н. Асеев, С. Третьяков. – Чита: 1922. – 129 с.
6. Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX в.) / Н. Ю. Асеева. – К., 1989. – 197 с.
7. Асеева Н. Етюди мистецтвознавця. Аполлінер про українських митців // Хроніка 2000. – 1995. - № 2-3. – С. 276-294.
8. Асеева Н. Пространство, цвет и свет в скульптуре Александра Архипенка / Н. Ю. Асеева // Авангард 1910-х – 1920-х годов. Взаимодействие искусств. – М., 1998. – С. 133-139.
9. Афанасьев В.А. Товариство Південно-російських художників / В.А.Афанасьев. – К., 1961. – 130 с.
10. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. – Бібліогр. : с. 109-412. – 5000 пр.
11. Бурлюк Давид. 1882-1967. Каталог выставки произведений из Государственного Русского музея, музеев и частных коллекций России, США, Германии / Государственный Русский музей. – С-Пб.: 1995. – 28 с.
12. Бурлюк Давид. Фактура и цвет. Произведения Давида Бурлюка в музеях российской провинции. В 2-х т. – Уфа: 1994.
13. Бурлюк Давид. Фрагменты из воспоминаний футуриста. Письма. Стихотворения. – С-Пб., 1994. – 381 с.

14. Давид Давидович Бурлюк. Каталог виставки. – К.: Триумф, 1998. – 32 с.
15. Бурлюк Д. Кубизм: поверхность и плоскость / Д. Бурлюк // Пощечина общественному вкусу. – М., 1912. – С. 95-101.
16. Бурлюк Д. Фактура // Пощечина общественному вкусу / Д. Бурлюк. – М., 1912. – С. 102-109.
17. Богомазов О. Живопис та елементи / О. Богомазов. – К., 1912. – 164 с.
18. Богомазов О. 1880-1930. Каталог творів, упор. Димшиць Е., Колесніков М. – К., 1991. – 48 с.
19. Богомазова Я. Спогади дочки / Я. Богомазова // Українське мистецтвознавство, вип.1. – К., 1993. С. 141 – 154.
20. Великая утопия. Русский и советский авангард 1915-1932. Каталог выставки. – М.: Галарт, 1993. – 831 с.
21. Винокур І.С. Визначний літописець Поділля (Ю.И. Сіцінський) / І.С. Винокур, В.В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20-30 роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 93-101.
22. Вязова Е. Иконография города у авангардистов / Е. Вязова // Искусствознание, 1999. – № 1. – С. 252-272.
23. Гагенмейстер В. Настінні розписи Кам'яниччини / В. Гагенмейстер. – Кам.-Под.: Художньо-промислова школа, 1930. – 63 с.
24. Глез А. О кубизме / А.Глез, Ж.Метценжэ. – М., 1913. – 126 с.
25. Грищенко О. Роки бурі і натиску / О.Грищенко. New York, 1967. – 103 с.
26. Горбачов Д.О. Не для грошей народжений, або Логіка краси / Д.О. Горбачов // Хроніка 2000, 1992. – С. 130-139.
27. Горбачов Д.О. Импрессионизм вечного, или как материя превращается в энергию // Новый круг, 1999. – № 1. – С. 153-156.
28. Горбачов Д.О. Богомазов 1880-1930. Скинувши пута нерухомості / Д.О. Горбачов // Art line, 1999. – № 7-8. – С. 10-12.
29. Данилюк А. Можна прожити двічі / А. Данилюк // Україна, 1990. – №7. – С. 2-13.

30. Дуглас Ш. Лебединых миров. Казимир Малевич и истоки русского абстракционизма. Введение. Постимпрессионизм в России в 1908-1912 годах / Ш. Дуглас // Советское искусствознание. – М., 1991.27.–С.390-422
31. Дух України. 500 років українського мистецтва. Каталог виставки. Вінніпег, 1991. – 332 с.
32. Загайкевич М. Українсько-польські мистецькі взаємини ХІХ ст./ М.Загайкевич, Р.Пилипчук, О.Федорук, О.Кашуба. – Львів-Київ, 1998.– С. 59.
33. Калаушин Б.М. Николай Кульбин / Б.М. Калаушин // Альманах «Аполлон». – С-Пб. – Т.1. – В 2-х кн.: Кн. 1.: Поиск, 1994. – 491 с.; Кн. 2. Кульбин. Документы. – 1995. – 269 с.
34. Калаушин Б.М. Бурлюк: Цвет и Рифма / Б.М. Калаушин // Альманах «Аполлон». – С-Пб., 1995. – Т.2. – В 2-х кн.: Кн. 1. – Отец Русского Футуризма. – 800 с.
35. Кандинский В. О духовном в искусстве/В.Кандинский.–М.,1992-109с.
36. Кашуба Е.Д. Первые авангардные выставки в Киеве 1908-1914. «Звено», «Салоны Издебского», «Кольцо» / Е.Д. Кашуба. – К.: Триумф, 1998. – С. 54.
37. Кашуба О. Виставка «Ланка» та її висвітлення в київській періодиці / Е.Д. Кашуба // Сучасність, 1997. – № 12. – С. 153-156.
38. Кашуба О. Малярські роботи Володимира Бурлюка 1908-1910 років / Е.Д. Кашуба // Родовід, 1999. – № 17. – С. 3-7.
39. Кашуба Е. Скандал ... еще скандал! Салоны Владимира Издебского / Е.Д. Кашуба // Art line, 1998. – № 10/11. – С. 54-55.
40. Крусанов А.В. Русский Авангард. Т.1: Боевое десятилетие / А.В.Крусанов. – С-Пб.: Новое литературное обозрение, 1996. – 319 с.
41. Крученых А. Наш выход. К истории русского футуризма / А.Крученых. – М.: «РА», 1996. – 245 с.

42. Ковалев А. Существовал ли «русский авангард». Тезисы по поводу терминологии / А. Ковалев // Вопросы искусствознания, 1994. – №1. – С. 123-130.
43. Коваленко Г.Ф. Александра Экстер / Г.Ф.Коваленко.– М., 1993. – 288 с.
44. Коваленко Г.Ф. Александра Экстер / Г.Ф.Коваленко // Творчество, 1987. – №10. – С. 31-32.
45. Коваленко Г.Ф. Театр та живопис Олександри Екстер / Г.Ф.Коваленко // Український театр, 1988. – С. 25-27.
46. Коваленко Г.Ф. Александра Экстер в Париже / Г.Ф.Коваленко // Театр, 1992. – №2. – С. 103-122.
47. Коваленко Г. Об атрибуции произведений Александры Экстер / Г.Ф.Коваленко // Пинакотека, 1997. – №3. – С. 64-71.
48. Ковальська Л. Авангард на Україні / Л. Ковальська / Дух України. 500 років українського мистецтва. Каталог виставки. – Вінніпег, 1991. – С. 95-98.
49. Костеневич А. Матисс в России / А. Костеневич, Н. Семенова. – М., 1993. – 192 с.
50. Кульбин Н. Кубизм / Н. Кульбин // Стрелец, 1915. – №1.
51. Лившиц Б. Полутороглазый стрелец. Воспоминания / Б. Лившиц. – М., 1991. – 350 с.
52. Лившиц Б. Мы и Запад / Б. Лившиц // Терентьевский сборник. – М., 1996. – С. 250-262.
53. Лобановський Б.Б. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Б.Б. Лобановський, П.І. Говдя – К., 1989. – 204 с.
54. Малевич К. Собрание сочинений / К. Малевич. В 5 т. – М.: Гилея. – Т.1: Статьи, манифесты, теоретические сочинения и другие работы, 1913, 1929, 1995. – 395 с.; Т.2: Статьи и теоретические сочинения опубликованные в Германии, Польше и на Украине. 1924-1930, 1998. – 373 с.

55. Манифест художников-футуристов. М., 1914. – С. 11.
56. Маркаде В. Українське мистецтво ХХ-го століття і Західної Європи / В. Маркаде // Всесвіт, 1990. – №7. – С. 169-176.
57. Москва – Берлин. 1900 – 1950: Изобразительное искусство, фотография, архитектура, театр, литература, музыка, кино. – Москва, Берлин, Мюнхен: Галарт, Престель, 1996. – 709 с.
58. Наков А. Русский Авангард / А. Наков. – М.: Искусство, 1991. – 190 с.
59. Экстер А. Новое во французской живописи / А. Экстер // Искусство. – К.: № 1-2, 1912. – С. 34-44.
60. Наталья Гончарова, Михаил Ларионов. Воспоминания современников. – М.: Галарт, 1995. – 168 с.
61. Нідгам Дж. Українське мистецтво та міжнародний авангард у ХХ ст. / Дж. Нідгам / Дух України. 500 років українського мистецтва. Каталог виставки. – Вінніпег, 1991. – С. 99-102.
62. Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях. Авт. Сост. Сарабьянов А.Д. – М., 1992.
63. Парнис А. Бенедикт Лившиц и Ф.Т. Маринетти: к истории одной полемики / А. Парнис // Терентьевский сборник. – М.: 1996. – С. 225-249.
64. Поспелов Г.Г. Бубновый валет. Примитив и городской фольклор в московской живописи 1910-х годов / Г.Г. Поспелов. – М.: Советский художник, 1990. – 270 с.
65. Пощечина общественному вкусу. – М.: изд. Г.Кузьмина, 1912. – 112 с.
66. Пунин Н.О. Татлине / Н.О. Пунин. – М.: «РА», 1994. – 127 с.
67. Романовская Ю. «Авангардизм». Пространство термина / Ю. Романовская // Искусствознание. – М., 1999. – №1. – С. 230-235.
68. Сарабьянов Д. Русский авангард перед лицом религиозно-философской мысли / Вопросы искусствознания / Д. Сарабьянов. – М., 1993. – №1. – С. 5-16.

69. Сарабьянов Д.В. Новейшие течения в русской живописи предреволюционного десятилетия (Россия и Запад) / Д. Сарабьянов // Советское искусствознание 1980. – М., 1981. – С 117-160.
70. Сарабьянов Д.В. К своеобразию живописи русского авангарда начала XX века / Д. Сарабьянов // Советское искусствознание. – Вып. 25. – М., 1989. – С. 98-112.
71. Сарабьянов Д.В. История русского искусства конца XIX – начала XX века / Д. Сарабьянов. – М.: Московский университет, 1993. – С. 319.
72. Сарабьянов Д.В. Малевич между французским кубизмом и итальянским футуризмом / Д. Сарабьянов // Малевич. Классический авангард. Витебск. – Витебск, 1998. – С. 8-21.
73. Сарабьянов Д. Авангардизм: термин и реальность / Д. Сарабьянов // Искусствознание. – М., 1999. – №1. – С. 222-229.
74. Сарабьянов Д.В. Кандинский / Д. Сарабьянов, Н.Б. Автономова. – М.: Галарт, 1994. – 174 с.
75. Севердюхин Д. Золотой век художественных объединений в России и СССР / Д.Севердюхин, О.Лейкинд. – Спб.: Издательство Чернышева, 1992. – 400 с.
76. Северюхин Д. Художники русской эмиграции / Д.Севердюхин, О.Лейкинд. – Спб.: Издательство Чернышева, 1994. – 587 с.
77. Сінінський і Поділля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: мат-ли міжнарод. науково-краєзн. конф. – Хмельницький, 1994. С. 57-74.
78. Стернины Г.Ю. Художественная жизнь России 1900-1910-х годов / Г.Ю.Стернины. – М., 1988. – 285 с.
79. Удальцова Н. Жизнь русской кубистки. Дневники. Статьи. Воспоминания / Н.Удальцова. – М.: «РА», 1994. – С. 205.
80. Урсу Н.А. Древо жизни / Н.А. Урсу // Атеистические чтения. Вып. 20. – А92. М.: Политиздат, 1991. – С. 156-169.

81. Федорук О.К. Авангард України: Поміж Сходом і Заходом (1910 – 1930-ті роки) / О.К. Федорук // Мистецтво, фольклор та етнографія слав`янських народів. – К., 1993. – С. 5-43.
82. Харджиев Н. К истории русского авангарда / Н. Харджиев. – Стокгольм : Гилея, 1976. – 189 с.
83. Харджиев Н.И. Статьи об авангарде / Н. Харджиев. В 2-х т. – М.: «РА», 1997.
84. Чужанов И. Выставки. «Звено» / И. Чужанов // В мире искусств, 1908. – № 14-16. – С. 21.
85. Шалабаева В.Н. Александр Шевченко. Путь художника. Художник и время / В.Н.Шалабаева. М.: Галарт, 1994. – 321 с.
86. Шевченко А. Принципы кубизма и других течений в живописи всех времен и народов / А. Шевченко. – М.: изд. автора, 1913.
87. Экстер А. Новое во французской живописи / А. Экстер // Искусство. – К.: № 1-2, 1912. – С. 34-44.
88. Яворская В. Проблемы символизма в живописи «Молодой Польши» / В. Яворская // Художественные процессы в русском и польском искусстве XIX – начала XX века. М., 1977. – С. 35-54.
89. Выставка картин группы «Венок-Стефанос». – С-Пб., 1909.
90. Выставка картин группы «Треугольник. – Венок-Стефанос». – Спб.: 1910.
91. Каталог картин выставки «Звено». – Киев, 1908.
92. Каталог выставки картин «Стефанос». – Москва, 1907.
93. Каталог выставки картин группы художников «Ослиный хвост». – М., 1912.
94. Каталог «Союз молодежи». М., 1913.
95. Каталог выставки картин «Кольцо». – Киев, 1914.
96. Салон. Каталог Интернациональной выставки картин, скульптуры, гравюр и рисунков / Одесса, 1909-1910.

97. Салон 2. 1910-1911. Международная художественная выставка. Устроитель В.А. Издебский (Одесса, б/г.).
98. Маленький фельетон // Киевская мысль, 1908. – 8 и 9 ноября. – С. 3.
99. Маленький фельетон. В мастерской импрессиониста // Киевская мысль, 1908. – 11 ноября. – С.3.
100. Выставка «Звено» // Киевская мысль, 1908. № 50. – С. 372.
101. История одной картины // Киевская мысль, 1908. – № 51. – С. 382.
102. М. S. Современные направления в искусстве / S. M. // Речь, 1908. – № 110. – 9 мая. – С. 2-3.
103. Муратов П. Выставка картин «Стефанос» / П. Муратов // Русское слово, 1908. – №3. – 4 января. – С. 4.
104. Дубль-вэ. Выставка современных течений в искусстве // Петербургский листок, 1908. – № 113. – 26 апр. – С.2.
105. Льдов К. Выставка «современных течений в искусстве» / К. Льдов // Биржевые ведомости (веч. вып.), 1908. – № 10472. – 26 апр. – С.3.
106. Льдов К. Художники-революционеры / К. Льдов // Биржевые ведомости (веч. вып.), 1908. – № 10478. – 30 апр. – С.3-4.
107. Выставка «Звено» // Киевская искра, 1908. – № 48. – С.368.
108. Выставка картин «Звено» // Киевлянин, 1908. – № 332. – С.3.
109. З приводу виставки «Звено», груп «Венок», «Золотое руно» // Рада, 1908. – 2 ноября. – С.3.
110. По поводу картинной выставки «Звено» // Киевская мысль, 1908. – 9 ноября. – С.3.
111. Письмо в редакцию // Киевская мысль, 1908. – 11 ноября. – С.3.
112. Краинский В. «Салон» В.Издебского в Киеве / В.Краинский // Искусство и печатное дело, 1910. – № 2-3. – С.71-76.
113. Издебский. Новая живопись / Искусство и печатное дело, 1910. – №2-3. – С. 77-79.
114. Современное искусство и город / Киевская мысль, 1910. – 23 февраля. – С. 3.

115. Дилетант. «Салон» Вл.Издебского / Киевлянин, 1910. – №45 и №56. – С. 4.
116. Филиппов А. «Салон» В.Издебского / А.Филиппов // Одесский листок, 1911, 5 февраля. №29. – С. 3.
117. Нилус П. Недоразумение между публикой и художниками / П. Нилус // Одесские новости, 1911, 24 марта. – С. 3.
118. Салон // Одесский листок, 1910, 17 января. – С. 3.
119. Кульбин Н. Выставка «Кольца» / Н. Кульбин, Н. Фореггер // Музы, 1914. – №5. – С. 5-8.
120. Художественная хроника / Искусство в Южной России, 1914. – №3-4. – С. 122-124.
121. Выставка «Кольцо» / Сяйво, 1914. – №4. – С.137.
122. Утро (Харьков), 1913. – №2169. – 14 дек. – С.3.
123. Губер С. У московских футуристов / С.Губер // Утро, 1913. – №2171. – 16 дек. – С. 3.
124. Н-ов М. Психопаты искусства (выступления футуристов / М.Н-ов. // Харьковские губернские ведомости, 1913. – №1456. – 18 декабря. – С.5.
125. Невидимка. Трусодержание / Южные ведомости, 1914. – №6. – 9 января. – С.2.
126. Вечер футуристов / Одесский листок, 1914. – №14. – 16 января. – С5.
127. Ценовский А. Футуристы в Одессе / Одесские новости, 1914. – №9243. – 17 января. – С.3.
128. Нежданов В. Футуристы / В. Нежданов // Трудовая газета, 1914. – №1419. – 26 января. – С.3.
129. Зоров А. Позолоченный смердяков / А. Зоров // Вечерняя газета. – Киев, 1914. – №246. – 27 января. – С.3.
130. На всякий случай / Киев, 1914. – №30. – 30 января. – С. 3-4.
131. Николаев Н. Вечер футуристов / Н. Николаев // Киевлянин, 1914. – №30. – 30 января. – С. 3-4.

132. Сибирский П. Футуристы / П. Сибирский // Последние новости. – Киев, 1914. – №2288. – 28 января. – С. 4.
133. Зоров А. Хитрые комми-вожеры / А. Зоров // Вечерняя газета, 1914. – №248. – 29 января. – С. 2.
134. Выступление футуристов // Вечерняя газета, 1914. – №248. – 29 января. – С. 3.
135. Вечер футуристов // Киевская мысль, 1914. – №29. – 29 января. – С.3.
136. Икар. Ытсиругуф! / Икар // Вечерняя газета, 1914. – №249. – 30 января. – С.2.
137. Р-в. Лекция Кульбина // Речь, 1913. – №296. – 29 октября. – С. 7.
138. Адамов Е. Новое искусство / Е. Адамов // День, 1913. – № 356. – 1 декабря. – С. 3
139. Адамов Е. О Футуристах / Е. Адамов // День, 1913. – № 356. – 25 декабря. – С. 6.
140. «Вечер нового искусства» // Вечерняя газета, 1914. – № 269. – 20 февраля. – С. 3.
141. У Игоря Северянина. (Беседа) // Вечерняя газета, 1914. – № 333. – 29 апреля. – С. 3.
142. Утро (Харьков), 1913. – № 1907. – 15 марта. – С. 5.
143. Утро (Харьков), 1913. – № 2162. – 7 декабря. – С. 5.
144. Хроника, Кївський салон / Сяйво, 1914. – № 3 – С.106.
145. Тугенхольд Я. Выставка в городском музее. Киевская мысль / Я.Тугенхольд, 1916. – 18 декабря. – С. 3.
146. Відділ рукописів (ВР) Музею Російського мистецтва (Санкт-Петербург) Ф. 134, 121.
147. ДАКО. – Ф. 2- оп. 226. – од. зб. 20. – Л. 41.
148. ДАМК – Ф. 18. – оп. 1 – од. зб. 1472 «Протоколы заседаний правлений за 1914 год». – л.44.
149. ДАМК – Ф.93. –оп. 1. – од. зб. 1000. – Л. 4-5.

150. ДАМК – Ф. 93. – оп. 1 – од. зб. 254, 64, 1273, 1000, 282, 1301, 396, 204, 220, 1223.
151. ІМФЕ ім. М. Рильського НАК України; В.Р. – Ф. № 0-5.
152. НХМУ. В.Р. – Ф. 17. – од. зб. 17. – Л. 14-18.
153. ЦДАМЛМ України. – Ф. 360. – оп.1. од. зб. 34. – Л.
154. ЦДАМЛМ України. – Ф. 360. – оп.3. од. зб. 3. – Л. Л. 32, 35.
155. ЦДАМЛМ України. – Ф. 360. – оп.3. од. зб. 3. – Л.Л. 14, 18, 21, 23, 25.
156. ЦДАМЛМ України. – Ф. 360. – оп.3 од. зб. 34. – Л. Л, 8,9, 18.
157. ЦДІА України. Ф. 442. – оп. 638. – од. зб. 79. – Л.7.
158. Alexandre Bogomazov. – Toulouse, 1991. – 77.
159. Avangarde & ukraine. – Munhen, 1993. – 1998.
160. Boccioni U. Futurist Painting: Technical Manifesto / U.Boccioni // Art in Theory 1900-1990. An Anthology of Chsnfing Ideas / – Oxfor UK & Cambrige, 1995. – P. 149-152.
161. Danzker. J.-A.B. DieAvantgarde und die Ukrein. Avantgarde &Ukreine / J.-A.B. Danzker. – Munhen, 1993. – P. 13-41.
162. Experiment / Эксперимент. A.Journal of Russia Culture. V.1.1. – Los Angeles.: 995. Los Angeles: 1995. – 35 p.
163. Gorbachev D. The Map of Ukrainian Avantgarde / D. Gorbachev / Ukrainiska avangarda 1910-1930. – Zagreb, 1990. – P. 51-55.
164. Lista Giovanni, Lemoine Serge, Nakov Andrei, Les Avant Gardes. – Paris.: 1985. – 476 p.
165. Maly und Dietfried. Gehhardus. Kubismus und Fururismus. Herden Freiburg., 1977. – s. 96.
166. Marcade J.C. Raum, Farbe, Hyperbolismus: Besonderheiten der UkrainischenAvantgardekunst / Avantgarde & Ukkreine. – Munhen, 1993. – P. 41-50.
167. Marcade V. Art D`kreine / V. Marcade. – Paris, Geneve, 1990. – P. 348.

168. Marcade V. The Authenticity of Ukrainian Art compared to the Work of Other Progenitors of the 20 th. Century Avant-garde Art / Ukrainska avangarde 1910-1930. – Zagreb., 1990. – P. 66 – 72.
169. Murdak M. Oleksander Bpgomazov / M. Murdak. – Canadian Association of Slavists Annual Meeting, University of British Columbia, June 6. – 1983.
170. Mudrak M. the New Generation and Artistic Modernism in the Ukraine / M. Murdak. – Michigan.:1986. – P. 276.
171. Mudrak M. Why Ukrainian and Why Avant-garde? An Essay / M. Murdak // Ukrainska avangarde 1910-1930. – Zagreb., 1990. – P. 61-65.
172. Nakov A. De l'expression futuriste au formalisme construit / A. Nakov // Alexandre Bogomazov / Toulouse. : 1991. – P. 13-24.
173. Nakov A. L'eloge de l'oeuvre bien faite: auxorigenes du «formalisme» pictural / A. Nakov // Alexandre Bogomazov, Toulouse. : 1991. – P. 81-96.
174. Nakov A. Malarstwo – barwna przestrzen / A. Nakov // Co robic po kubizme? – Krakow – Wroclaw, 1984.
175. Porebcki M. Avangarde a rozwoj w sztuce / M. Porebcki // Co robic po kubizme? – Krakow, 1984. – S. 10.
176. Rozanova O. The Bases of the New Creation / O. Rozanova / Art in Theory 1900-1990. An Anthology of Changing Ideas. – Oxford UK & Cambridge, 1995. – P. 199-203.
177. Tendenzen der Zwanziger Jahre. 15. Europaische Kunstausstellung Berlin 1977. – Berlin, 1977. – P. 1133.
178. Ukrainska avangarda 1910-1930. – Zagreb, 1990. – 231 p.